

З ІСТОРІЇ РУКОПИСНОГО ЗБРАННЯ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

Київська духовна академія була першим вищим навчальним закладом, визначним культурним і просвітницьким центром на Україні. Незважаючи на те, що в процесі реорганізації Академії в духовну вона зазнала певного занепаду і до деякої міри втратила колишню загальнонародну значущість, Духовна академія стала достойною спадкоємицею традицій Києво-Могилянської академії.

У 1872 році при Київській духовній академії (далі — КДА) відповідно до наказу Святішого Синоду від 18 жовтня того ж року було створено Церковно-археологічне товариство¹. Воно займалося збиранням, описуванням та виданням пам'яток старовини. Перший устав Товариства був затверджений Синодом 1 січня 1873 р. і діяв до 1881 р.² Одночасно при Академії був заснований Церковно-археологічний музей (далі — ЦАМ). Серед його експонатів були пам'ятки скульптури, живопису, графіки, стародруки, акти, грамоти, рідкісні рукописи. До складу колекції рукописних книг та документів Музею належали матеріали з церковної історії та археології, богослов'я, філософії, літератури, права, медицини, збірники документів. Хронологічно зібрання включало матеріали починаючи від третього тисячоліття до н. е. (ассіро-вавілонські клинописні таблички) і закінчуючи XIX ст., причому серед них були рукописи особливої культурно-історичної цінності: південнослов'янські, грецькі (в тому числі і палімпсести), східнослов'янські (Київський Міссал X ст., Ориганське євангеліє XIII–XIV ст. тощо). В цілому у колекції було описано понад 1600 одиниць зберігання, причому треба відзначити, що маються на увазі тільки матеріали, формально описані саме як ті,

що входять до зібрання ЦАМ, і що приблизно така ж кількість рукописів та документів так і залишилася неописаною після передачі їх до Музею.

Принаймні рукописна частина цих фондів мала найтісніший зв'язок з бібліотекою КДА: більша частина рукописів ЦАМ надійшла туди з академічної бібліотеки (залишаючись, водночас, академічною власністю), а інші, яких було менше, були або пожертвовані, або придбані безпосередньо для нього. Сам Археологічний музей розміщувався у двох верхніх кімнатах Бібліотеки, мав свої особисті каталоги, а завідувачим його спочатку навіть був один з її бібліотекарів.

Майже всі рукописи, виділені бібліотекою Академії для Музею, в свою чергу надходили до неї шляхом пожертвувань різного часу. Невелика кількість з них уціліла ще від пожеж, які тричі знищували будівлі Київської академії та її бібліотеки у 1658, 1780 та 1811 рр. Більшість же книг потрапила до бібліотеки вже після пожеж.

Цей масив складали рукописи, вилучені з фондів старої академічної бібліотеки, а також деяких церковних, монастирських та особистих зібрань (наприклад, Почаївської лаври, Мелецького, частково — Микільського Пустинного монастирів, колекцій рукописів та документів митрополита Макарія Булгакова, професорів Духовної академії), окремі рукописи, які тим чи іншим шляхом потрапили до бібліотеки Академії, а звідти — до ЦАМ. До нього також надійшли окремі рукописи та в'язки документів, які, можливо, «спочатку вступали до академічного архіву, а звідси, через бібліотеку, — до Музею»⁴.

Академічна бібліотека пишалася багатим зібранням грецьких, латинських, арабських, коптських, сірійських, грузинських та південно-слов'янських рукописів, пожертвованих Духовній академії архимандритом Антоніном Капустіним. Окрім того, бібліотека володіла колекцією слов'яно-руських, переважно розкольницьких, рукописів, а також копіями деяких цінних рукописів російських давньосховищ.

Інший великий масив у рукописній колекції ЦАМ при КДА становили ті рукописи, що були подаровані безпосередньо Музею чи придбані ним. До нього увійшли як окремі рукописи, так і «цілі невеликі збірки, наприклад, протоієрея М.Я.Оглобліна, професора К.М.Скворцова, Єкатеринбурзького єпископа М.деста, О.М.Муравйова, професора П.Кудрявцева і т. д., або приватних архівів, що їх було подаровано... Музею»⁵.

Рукописи Почаївської лаври можна вважати третьою частиною зібрання рукописів ЦАМ. Ця колекція, хоча й невелика за кількістю, містить у собі багато дуже цінних рукописних книг, має свої власні інвентарний, а також друкований описи і теж може бути виділена, як окрема частина зібрання Археологічного музею.

У 1874 р. архієпископ Макарій, ревізуючи Київську академію, виявив мізерність давніх літературних пам'яток у її бібліотеці і з метою поповнення в бібліотеці рукописного відділення запропонував передати цінні рукописи з деяких монастирів Київської та Волинської єпархій до Академії як для кращого збереження цих пам'яток від випадкового пошкодження, так і для зручності користування ними. Виконуючи указ Синоду з цього приводу, бібліотека Почаївської лаври надіслала свої рукописи до «Музею бібліотеки» наприкінці 1874 — на початку 1875рр.⁵ Рукописи, що надійшли до ЦАМ з Почаївської лаври, можна умовно розділити на дві частини: перша, що містить рукописні книги і грамоти, спочатку знаходилась у бібліотеці КДА і звідти була передана до Музею, а друга, — так звані «старі справи» монастирського архіву Лаври, — напевно, спершу знаходилась в архіві Духовної академії, а вже звідти (імовірно, знов через академічну бібліотеку) потрапила до Музею. Кожна з цих частин мала детальний перелік, складений при передачі рукописів і документів з Почаївської лаври до КДА. Обидва переліки було додано до «Списка рукописей, принадлежащих Церковно-археологическому музею при Императорской Киевской Духовной академии»⁷ (далі — «Список»). Але якщо перелік рукописних книг та грамот був продубльований в «Списке»⁸, то «старі справи» були занесені до нього лише сумарно⁹ і обраховувалися за «Реестром старых дел из архива Почаевской Лавры, переданных в Археологический музей Киевской Духовной академии по распоряжению высшего духовного начальства»¹⁰, який містив 211 позицій.

Спочатку єдиним єдином документом для рукописних матеріалів бібліотеки ЦАМ був вищезгаданий «Список», розпочатий професором Академії, вченим секретарем Археологічного товариства М.І.Петровим і продовжений бібліотекарем О.С.Криловським. Нині «Список» разом із переліком рукописних книг і грамот Почаївської лаври та «Реестром старых дел . . . », які є додатком до нього, зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського АН України, в особистому архівному фонді М.І.Петрова. Ці документи надійшли до відділу рукописів, як інвентарна книга рукописів ЦАМ, переданих у 1923 р. до Всенародної бібліотеки України (далі — ВБУ) в складі бібліотеки колишньої Духовної академії.

М.І.Петров був першим, хто займався науковим описом та систематизацією рукописної колекції ЦАМ. У 1875–1879 рр. у Києві ним було опубліковане «Описание рукописей Церковно-Археологического музея при Киевской Духовной академии» у трьох частинах, що містило характеристику 670 рукописів. Опис матеріалів, які надійшли до Музею

пізніше, продовжив учень М.І.Петрова Олександр Лебедев. У 1916 р. в Саратові побачив світ каталог «Рукописи Церковно-Археологического музея Императорской Киевской Духовной академии» (т.І), що містить опис 909 рукописів.

П'ятдесят рукописних книг, що надійшли до бібліотеки ЦАМ з Почаєвської лаври, були охарактеризовані в «Описании рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке Киевской Духовной академии», складеному студентом Академії Василем Березиним і опублікованому в Києві у 1881 р.

У згаданих описах рукописи групувалися за принципом систематики наук у духовних академіях за такими розділами: загальноосвітні богословські, церковно-історичні, церковно-практичні, рукописи з природознавства та медицини, збірники.

Слід зауважити, що три вищезгадані описи колекції рукописів ЦАМ і дотепер є основними найповнішими систематичними обліковими документами зібрання, що знаходиться у відділі рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України, а також єдиним каталогом цього зібрання, що його використовують дослідники в процесі своєї роботи на пошуковій стадії.

Відомості про надходження рукописів та стародруків до Музею друкувалися у щорічних звітах Церковно-археологічного товариства і Музею, а пізніше, з 1875 по 1895 рр., — у більш детальних «Известиях Церковно-Археологического общества»¹¹.

Зібрання рукописів та стародруків ЦАМ при КДА було в основному розміщено у двох місцях: невелика кількість, мабуть, найцінніших рукописів містилася безпосередньо у вітринах Музею, а інша, набагато більша частина колекції, через відсутність у ЦАМ прищеплення, придатного для зберігання книг і документів, була розміщена в академічній бібліотеці (де одержала назву «музейної»)¹².

У 1918 р. перестала існувати Духовна академія в Києві. Церковно-археологічне товариство припинило свою діяльність у 1919 р. Експонати Церковно-археологічного музею розійшлися по різних музейних організаціях Києва. Більшість його фондів перейшла до Лаврського музею культів та побуту Київської губполіпросвіти. Цей музей було засновано у 1919 р. «в час вилучення цінностей з культових установ, з тих речей виключної художньої та історичної вартості, якими так багаті були київські монастирі та церкви»¹³.

Та частина колекції ЦАМ, яка входила до складу експозиції Музею (а саме 80 рукописів та рукописних уривків, 300 актів та документів¹⁴), разом із зібраннями деяких монастирських та церковних бібліотек Києва

і провінції увійшла до складу Відділу письма та друку Музею культурів і побуту Губполітпросвіти у Києво-Печерській лаврі, заснованого 1923 р.¹⁵ Відділ був підрозділом Лаврського музею, але створювався він у безпосередньому зв'язку з Академією наук та Інститутом книгознавства. Цей зв'язок був особливо тісним ще й через те, що завідуючий Відділом письма і друку одночасно був співробітником Інституту книгознавства і Академії наук¹⁶.

У «Попередньому списку грамот, автографів та інших палеографічних матеріалів, що знаходилися у Відділі письма і друку Лаврського музею»¹⁷, що був складений 1923 р., налічувалося 467 рукописів. Очевидно, що рукописні матеріали ЦАМ, які знаходилися в його вітринах і у складі експозиції, були передані до Лаври, стали основою фонду рукописів і грамот Відділу письма та друку. До речі, окремі матеріали колекції ЦАМ продовжували надходити до Лаврського музею і після передачі експозиції ЦАМ до музею Губполітпросвіти. Про це свідчить «Сводка поступлень до Відділу письма і друку Лаврського музею 1928–1929 [рр.] через вступний інвентар Лаврського музею»¹⁸.

У 1923 р. постало питання про скасування ряду монастирів і церков на території України. При багатьох із них, особливо — давніх, були бібліотеки, в яких зберігалося чимало цінних рукописів та стародруків.

Всенародна бібліотека України, яка за кілька років свого існування накопичила великий книжковий фонд, висунула тезу про доцільність зосередження книжних і рукописних цінностей в її сховищах, бо таке зосередження і якнайкраще укомплектування хоча б однієї бібліотеки на Україні значно полегшило її роботу дослідників. Це було логічним продовженням наміченого ще у 1918 р., при створенні Бібліотеки, курсу на те, щоб «Національна бібліотека стала не тільки могутнім і великим розсадником світла, знання та культури на рідній нам Україні, а й великою інституцією всевітньою»¹⁹.

Таким чином, ВБУ клопотала перед науковим комітетом Укрголовпрофосвіти про видання декрету щодо передачі рукописних зібрань, колекцій стародруків та бібліотек скасованих монастирів до Всенародної бібліотеки України.

Ще у 1921 р. керівництво бібліотеками м. Києва було передане Всеукраїнській Академії наук. Найстарішою бібліотекою Києва, що перейшла у підпорядкування Академії, стала бібліотека Києво-Печерської лаври. Вона посідала перше місце серед бібліотек України, головним чином, завдяки зібранню стародруків, що їх було видано у власній Лаврській друкарській майстерні та інших друкарнях України. Разом із так званою Фундаментальною («старою») Лаврською, до ВБУ перейшла

й Флавіанівська бібліотека, відкрита в Лаврі на кошти Київського митрополита Флавіана. Вона також зберігала значну кількість раритетних видань²⁰. У 1924 р. обидві Лаврські бібліотеки стали Лаврською філією Всенародної бібліотеки України.

Незважаючи на прохання викладачів та студентів розформованої Духовної академії передати бібліотеку КДА у відання ВУАН, вона спочатку стала власністю Всенародного інституту народної освіти (далі — ВІНО). Проте, згідно з постановою Укрголовпрофосвіти від 30 липня 1923 р., 22 листопада того ж року найбагатша бібліотека КДА перейшла з ВІНО до ВБУ²¹. Завдяки цьому фонди ВБУ поповнилися 50 тисячами томів книг, а у приміщенні колишнього Братського корпусу Духовної академії було відкрито філію Всенародної бібліотеки України²².

У зв'язку з цим варто зауважити, що серед паперів П.М.Попова, який свого часу був завідуючим Відділом письма і друку Лаврського музею, а згодом — завідуючим Відділом рукописів ВБУ (його особистий архівний фонд зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН України), були знайдені документи, у яких висловлюється жаль з приводу того, що «тісний зв'язок з бібліотеками рукописів і стародруків, який . . . був до тої пори, коли вони належали безпосередньо Академії наук . . . начебто порушився з передачею їх до Всенародної бібліотеки України»²³.

Разом із книгами бібліотеки КДА до ВБУ були передані також рукописи і стародруки, що зберігалися у так званому «музейному» відділі бібліотеки (на думку П.М.Попова, до цього відділу належали палеографічні матеріали, що були власністю ЦАМ, але через відсутність приміщення безпосередньо в Музеї вони тимчасово знаходились на зберіганні в бібліотеці, про що вже йшлося раніше).

У зв'язку з цим між ВБУ та Відділом письма і друку довгий час точилася суперечка про приналежність рукописів і стародруків «музейного» відділу, причому в ході її кожна із сторін могла навести достатньо вагомі доводи.

Так, з одного боку, матеріали «музейного» відділу де-юре повинні були перейти до Лаврського музею, оскільки вони належали Археологічному музею. З іншого боку, якщо згадати про те, що основа книжно-рукописного фонду Музею була закладена саме матеріалами, що надійшли з академічної бібліотеки і навіть не були від неї відчужені²⁴, питання не видається таким незаперечним. Завдання ж виділення з усього зібрання ЦАМ книг та рукописів, які були безпосередньо прив'язані Музеєм, а не передані з бібліотеки Академії, було визнане П.М.Поповим, завідуючим Відділом письма і друку Лаврського музею, який спробував це зробити на основі публікацій про надходження палеографічних

матеріалів до ЦАМ у звітах Церковно-археологічного товариства, справою складною «вследствие слишком большой краткости и беглости сведений о новых поступлениях» у цих звітах²⁵. Про це він повідомив директора Лаврського музею культур і побуту у доповідній записці від 14 січня 1924 р., відзначивши, що «среди рукописей и книг, принадлежавших бывшему Церковно-Археологическому музею, но не поступивших в Лаврский музей вместе с прочим имуществом Церковно-Археологического музея, имеется множество ценных как по художественному и палеографическому значению, так и для пополнения уже имеющихся в Лаврском музее замечательных коллекций»²⁶. Кількома днями пізніше, 20 січня 1924 р., П.М.Попов писав: «... я нашел документальные данные о принадлежности Церковно-Археологическому музею многих рукописей, ныне находящихся не в Лаврском музее, а в библиотеке бывшей Духовной академии (ныне Подольской филии Всенародной библиотеки)»²⁷.

Враховуючи основну тенденцію ВБУ до створення якомога повнішого зібрання раритетних палеографічних матеріалів, можна зрозуміти, чому для ВБУ не могло навіть іти мови про передачу до Лаврського музею такої великої і цінної колекції рукописів та стародруків, якою було зібрання Церковно-археологічного музею, тим більше, що питання залишалося спірним.

У 1921 р. у Всенародній бібліотеці України було виділено відділ рукописів. «З самого початку свого існування... завдання ВБУ [було — Л. Ш.] — утворити Рукописний відділ на зразок тих, що існують при інших великих світових бібліотеках», — писав у 1923 р. тодішній директор ВБУ С.П.Постернак²⁸. Навесні того ж року для Відділу рукописів було відведене приміщення у будинку Бібліотеки на бульварі Шевченка, 14, куди й були перевезені рукописи, придбані ВБУ у 1918 – 1920 рр.²⁹

26 листопада 1924 р. відбулася передача рукописних матеріалів з Подільської філії ВБУ до Відділу рукописів Бібліотеки³⁰. Їх прийняв перший завідуючий Відділом Г.П. Житецький (син видатного українського філолога П.Г. Житецького). Серед переданих були рукописи «музейного» відділу бібліотеки КДА, а також в'язки рукописів, не занесених до каталогів ЦАМ і, напевне, ще не описаних³¹.

Через деякий час на основі розпорядження адміністрації Бібліотеки з Києво-Подільського відділу ВБУ до відділу рукописів кількома етапами були передані окремі рукописи і цілі в'язки документів, про що свідчать Акти передачі від 7 січня 1924 р.³² та 22 грудня 1929 р.³³, які зберігаються в архіві Відділу рукописів.

Цікаво те, що поповнення тієї частини зібрання ЦАМ, яка складалася з рукописів, виділених Музею з академічної бібліотеки, «продовжувалося, як це видно з інвентарних записів і самих рукописів, аж до передачі збірки колишньої Духовної академії до ВБУ, тобто до 1923 р. включно»³⁴.

У середині 20-х років постало питання про централізацію архівної системи країни і концентрацію в межах єдиного державного архівного фонду масивів архівних документів ліквідованих державних установ і організацій, громадських формувань у відповідності до Декрету «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» і наступних директивних документів з цього питання. Цей процес, без сумніву, повинен був торкнутися і рукописного фонду Всенародної бібліотеки України і, зокрема, зібрання рукописів Церковно-археологічного музею. Було створено Паритетну комісію з питань розподілу рукописного фонду на матеріали музейно-літературного характеру і власне архівні (тобто матеріали архівного походження). Питання видалося дуже складним і неоднозначним. Низка матеріалів була виділена для передачі до Київського губархіву самими співробітниками ВБУ (наприклад, справи Богоявленського братства при КДА і справи самої Духовної академії за першу половину XIX ст.³⁵). Але сьогодні визначити точно, що саме, коли і за яких обставин було передано архівним установам, видається можливим лише при цілеспрямованому вивченні цього питання.

Упевненіше можна лише констатувати той факт, що значна частина матеріалів архівного походження, незважаючи на прийняті постанови про передачу їх архівним установам, все ж таки залишилися у Відділі рукописів ВБУ. Матеріали такого роду, що надійшли із зібранням Церковно-археологічного музею, такі, наприклад, як справи Почаївської лаври, Видубицького монастиря тощо, тепер опрацьовані і розподілені між кількома фондами Відділу рукописів ЦНБ АН України. Перш за все, маються на увазі такі фонди, як архів Київської духовної академії та інших установ церковного відомства м. Києва (ф.160), який містить близько трьох тисяч одиниць зберігання — праці викладачів Академії, рукописні книги богослужбового характеру, списки студентів і викладачів КДА, копії документів, що пов'язані з історією Духовної академії, документи київських монастирів і церков юридичного характеру, — хронологічно охоплює період XVI – початку XX ст.; архів Почаївської лаври (ф.231), що містить матеріали історичного характеру, які стосуються Лаври. Деякі матеріали власне Церковно-археологічного музею (а також Церковно-археологічного товариства) потрапили до особистого архіву М.І.Петрова (ф.225), знаходимо їх і в архіві Київської духовної академії.

Надходження рукописів ЦАМ до Відділу рукописів Всенародної бібліотеки України завершилося, в основному, у 1934 р. з передачею рукописних матеріалів, що належали їй раніше, але потрапили до Лаврського музейного містечка в складі експозиції ЦАМ 1923 р., разом з рукописами, придбаними безпосередньо Відділом письма і друку музею у Лаврі для власної експозиції. Надходження рукописних матеріалів відбувалося кількома етапами з середини березня по кінець квітня 1934 року, про що свідчать відповідні Акти від 16, 17 березня та 21, 22, 23, 26 квітня згаданого року³⁶, які зберігаються в архіві Відділу рукописів ЦНБ.

Усього в результаті цієї передачі до Відділу рукописів надійшло 229 одиниць зберігання рукописних книг і документів, чимала кількість яких має величезну історичну і культурну цінність. Варто для прикладу назвати такі відомі у всьому світі безцінні пам'ятки, як вже згадувані Київські Глаголичні листки (Київський Міссал) X-XI ст., Нікомедійське євангеліє XII-XIII ст. тощо.

Рукописи створюються людьми, служать їм, разом з народом переживають мінливості його історичної долі. Майже відразу після початку Великої Вітчизняної війни, 26 липня 1941 р., рукописи ЦАМ у складі основної частини фонду Відділу рукописів були перевезені до Уфи³⁷, де продовжувалося їхнє наукове використання.

Проте, варто відзначити, що до евакуації було вивезено лише близько 80 відсотків рукописного фонду: практично всі заінвентаризовані та закаталогізовані фонди й колекції, а також особливо цінні рукописні матеріали³⁸. Серед тих, що залишилися в Києві, опинилося 29 врахованих і описаних рукописів із складу колекції ЦАМ, очевидно, випадково, поспіхом забутих або призначених для дезинфекції і реставрації тощо, а також частина неописаних³⁹, до яких вже під час окупації були приєднані архівні матеріали ЦАМ та КДА, що надійшли до Відділу рукописів 4 червня 1942 р. з колишнього Музейного містечка на території Печерської лаври⁴⁰.

28 вересня 1943 р. основний рукописний фонд був перевезений з Уфи до Москви, а у травні 1944 р. він повернувся до відроджуваного після окупації Києва⁴¹. На жаль, після всіх цих переміщень деякі рукописи зникли, і доля їх дотепер лишається невідомою.

З роками не зменшується, а збільшується кількість науковців, що приходять до Відділу рукописів для роботи з його фондами, серед яких належне місце посідає зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Рукописи, що входять до його складу, безумовно, зберігають ще велику кількість відповідей на найскладніші питання і терпляче чекають своїх дослідників.

¹ *Петров Н.* Тридцатилетие Церковно-Исторического и Археологического общества при Киевской Духовной академии // Чтения в Церковно-Историческом и Археологическом обществе при Киевской Духовной академии. — К., 1904. — С.1.

² Там само. — С.4.

³ *Т[итов] Ф.* Страничка из тридцатилетней истории Церковно-Исторического и Археологического общества при Киевской Духовной академии // Чтения в Церковно-Историческом и Археологическом обществе при Киевской Духовной академии. — К., 1904. — С.21.

⁴ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України, діловодний архів Відділу рукописів (далі -- ЦНБ, арх. ВР). — Оп. 1, од. зб. № 41. — Арк.52.

⁵ Там само. — Арк.55зв.

⁶ *Березин В.* Описание рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке Музея при Киевской Духовной академии. — К., 1881. — С.1-11.

⁷ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України, Відділ рукописів (далі — ЦНБ ВР). — Ф.225, од. зб. № 585.

⁸ Там само. — Арк. 16зв.-18.

⁹ Там само. — Арк. 18, а також: ЦНБ, арх. ВР. — Оп. 1, од. зб. № 41. — Арк.55.

¹⁰ Там само. — Арк. 1-24зв.

¹¹ *Петров Н.* Вказ. праця. — С.10.

¹² ЦНБ, ВР. — Ф.225, од. зб. № 1965. — Арк.13.

¹³ *Макаренко Н.* По київських музеях: Лаврський музейний городок // Глобус. — 1926. — № 2 (53). — С.40.

¹⁴ ЦНБ ВР. — Ф.225, од. зб. № 1965. — Арк.8.

¹⁵ Там само. — Арк.1.

¹⁶ Там само. — Арк.2.

¹⁷ ЦНБ ВР. — Ф.225, од. зб. № 1969. — Арк. 34.

¹⁸ ЦНБ ВР. — Ф.225, од. зб. № 1970. — Арк. 46-47.

¹⁹ Від Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української держави в м. Києві — [К., 1918]. — С.8.

²⁰ Хроніка // Бібліологічні вісті. — 1923. — Ч. 4. — С.89.

²¹ ЦНБ ВР. — Ф.52, од. зб. 36. — Арк.1.

²² История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. — К., 1979. — С.55.

²³ ЦНБ ВР. — Ф.285, од. зб. № 1986. — Арк.2зв.

²⁴ *Т[итов] Ф.* Вказ. праця. — С.21.

²⁵ ЦНБ ВР. — Ф.285, од. зб. № 1965. — Арк.8.

²⁶ Там же. — Арк.8зв.

²⁷ Там же. — Арк.10.

²⁸ *Постернак С.* Всенародня бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві. — К., 1923. — С.41.

²⁹ ЦНБ, арх. ВР. — Оп. 1, од. зб. № 6. — Арк.7.

- ³⁰ ЦНБ, арх. ВР. — Оп. 1, од. зб. № 40. — Арк.40–43.
- ³¹ Там само. — Арк.41.
- ³² Там само. — Арк.114.
- ³³ Там само. — Арк.176.
- ³⁴ ЦНБ, арх. ВР. — Оп. 1, од. зб. № 41. — Арк.52.
- ³⁵ Там само. — Арк.20.
- ³⁶ ЦНБ, арх. ВР. — Оп. 1, од. зб. № 44. — Арк. 36–39, 45–47, 107–111, 116.
- ³⁷ История ЦНБ АН УССР. — С. 99–100.
- ³⁸ ЦНБ, арх. ВР. — Оп. 1, од. зб. № 47. — Арк.14.
- ³⁹ Там само. — Арк.12.
- ⁴⁰ Там само. — Арк.25.
- ⁴¹ История ЦНБ АН УССР. — С.105.